

תוכן העניינים

11	מבוא
16	עם המהדורה השנייה
16	עם המהדורה השלישית

חלק א: הלוח העברי

19	פרק ראשון: לוח השנה
22	פרק שני: קידוש החודש
35	פרק שלישי: לאופיו של יום ראש החודש ותפילותיו

חלק ב: מחזור שלוש הרגלים

45	פרק רביעי: שלוש רגלים
	א. מבוא 45
	ב. חובות היום 48
	1. העלייה לרגל 48; 2. קרבנות עולי הרגל 51; 3. מצוות השמחה 53; 4. תפילות החגים 59
	ג. דברים האסורים ביום טוב 63
	1. המלאכות האסורות 63; 2. הכנה מיום טוב למחרת 68; 3. שבות ומקצה ואיסורים אחרים 70
	ד. חול המועד 72
	1. מהות היום 72; 2. איסור מלאכה 73
	ה. לקראת החג 77
	ו. יום טוב שני של גלויות 78

- 84 פרק חמישי: חג הפסח**
- א. קרבן הפסח 84**
1. התכונה בהבאת הקרבן 84; 2. דחיית שבת וטומאה בהקרכת קרבן הפסח 90; 3. החגיגה הקרבה עם הפסח 93; 4. פסח שני 95; 5. הפסח שלא במקדש 99
- ב. חג המצות 102**
1. ביעור חמץ 102; 2. אכילת מצה 110
- ג. ליל הסדר 115**
1. מאכלי ליל הסדר 115; 2. סיפור יציאת מצרים 120; 3. השירה בליל הסדר 121
- ד. אחרון של פסח 125**
- ה. תפילות החג 126**
-
- 131 פרק שישי: העומר**
- א. מברא 131**
- ב. תאריך הקרכת העומר 135**
- ג. טקס ההנפה 139**
- ד. ספירת העומר 142**
-
- 146 פרק שביעי: חג השבועות**
- א. החג וחובותיו 146**
- ב. חג הביכורים 149**
- ג. חג מתן תורה 151**
- ד. יום טבוח; תשלומי עצרת 154**
-
- 156 פרק שמיני: חג הסוכות**
- א. החג במקרא 156**
- ב. הסוכה 157**
1. מהות הסוכה 157; 2. עשיית הסוכה 165; 3. הישיבה בסוכה 168; 4. קיום המצווה 172
- ג. ארבעת המינים 175**
- ד. חיבוט ערבה 190**
- ה. שמחת בית השואבה 194**
- ו. ניסוך המים 198**
- ז. שמיני עצרת 200**
- ח. תפילות החג 204**
- ט. הקהל 208**

חלק ג: הימים הנוראים

- 215 פרק תשיעי: תקופת הימים הנוראים
 פרק עשירי: ראש השנה 224
 א. קביעת היום ובעייתה 224
 ב. תפילות היום 232
 ג. תקיעת שופר 240
 ד. אופי היום 256
- 259 פרק אחד-עשר: יום הכיפורים
 א. עבודת היום 259
 ב. מצוות היום 274
 ג. תפילות היום 282
 ד. אופי היום 293
 ה. ערב יום הכיפורים 302

חלק ד: מועדי הבית השני

- 307 פרק שנים-עשר: מגילת תענית
 א. אופיה של מגילת תענית 307
 ב. הימים הנזכרים במגילה 311
 ג. אופיו של החג 317
 ד. מתי בטלה מגילת תענית? 318
- 323 פרק שלושה-עשר: חג הפורים
 א. ייסוד החג 323
 ב. תאריכי החג 331
 ג. חובות היום 335
 1. מבוא 335; 2. מקרא מגילה 336; 3. סעודת פורים 354; 4. משלוח
 מנות 357; 5. מתנות לאביונים 357; 6. פורים כיום טוב 361
- 368 פרק ארבעה-עשר: חג החנוכה
 א. חגיגות חשמונאיות במגילת תענית 368
 ב. חגיגות החנוכה בימי החשמונאים 374
 ג. הדלקת הנרות 376
 ד. שאר חובות החנוכה 386

391

פרק חמישה-עשר: תעניות

א. מבוא 391

ב. תעניות בשעת צרה 392

ג. תעניות זכרון 396

ד. תפילת התעניות 406

416

קיצורים ביכליוגרפיים

429

מפתחות

447

תיקונים והוספות**רשימת התמונות:**

1. התחנות להודעות על ראש חודש 31
2. צמחי המרור 117
3. חג הביכורים במגילת המקדש 134
4. סוכות קייצים בהרי בית-אל 167
5. אוסף השופרות של יהודה מוצרי 241
6. מגילת תענית 309
7. בני המן במגילת אסתר 351

מבוא

מועדי ישראל הם חוט השדרה של התרבות הישראלית בת־זמננו. בלוח השנה שלנו משובצות חופשות חגים, המשותפות לכל פלגי החברה הישראלית. דומה שאין תופעה יהודית אחרת שיש לגביה הסכמה כה גדולה בין כל זרמי היהדות, וכביטוי של אלי שביד: "לוח־השנה היהודי, שבתותיו, חגיו ומועדיו, הוא הביטוי המגובש ביותר של השקפת־עולם יהודית"¹. ואולם, בתוך הזרמים השונים יש חילוקי דעות מרובים על דרך חגיגתם של אותם החגים, ואפילו על מהותם ומשמעותם. יש מדגישים את הצד ההיסטורי־הלאומי של שלוש הרגלים; אחרים מדגישים את צדדיהם הדתיים־הרוחניים; ואילו אחרים מדגישים את אופיים החקלאי. גם הימים הנוראים, שבהם נראה הצד הרוחני עיקר, קיבלו משמעות של ימי סיכום וחשבון נפש, ומשמעות זו מעניקה להם חשיבות גם אצל מי שאינו מכיר במשמעותם הדתית כימי דין.

אנו נתונים היום בתוך תהליכים היסטוריים המשפיעים על הדרכים שבהן אנו חוגגים את מועדינו. ברם, אנשים הנתונים בתוך תהליכים היסטוריים אינם חשים אותם; מתוך עיסוקם בהווה, הם אינם מרגישים שהם משתתפים בתהליכים שהתחילו בעבר ומתקדמים לעתיד בלתי ידוע. אחד הטעמים שאנחנו מרבים לעסוק במחקרים היסטוריים הוא כדי שנראה גם את התקופה שלנו בראייה היסטורית; כדי שמתוך לימוד העבר נראה באיזה כיוון אנו צועדים לקראת העתיד. לכן יש חשיבות גדולה לעמוד על ראשיתם של מועדי ישראל – כדי לראות את דרכי עיצובם וכיווני השתלשלותם.

מתוך בדיקת העבר, רואים אנו שהחגים שימשו דבק המלכד את עם ישראל, אך יחד עם זה – בחגים התבלטו היסודות המפרידים בין חלקי העם. לכל אורך הדרך נראה מחלוקות עקרוניות שעמדו במרכז הוויכוח בין האסכולות השונות בעם לבין הכיתות שפרשו ממנו. בין המחלוקות היו עניינים שהיו להם השלכות על חיי כל אחד ואחד מישראל, כגון דרכי קביעת לוח השנה. והיו גם מחלוקות קוטביות קשות על דרכי התנהגות הכהן הגדול כשהיה לבד בקודש הקדשים. בכל המחלוקות, היתה תמיד התנגשות בין העמדה העקרונית לבין הרצון לשמור על אחדות עם ישראל.

מחלוקת השזורה כחוט השני בכל הדיון על החגים בימי הבית השני היא המחלוקת בין הכיתות לבין הפרושים על היחס בין קדושת השבת לבין מצוות החגים. קדושת

1 א' שביד, ספר מחזור הזמנים – משמעותם של חגי ישראל, חל־אביב תשמ"ד, עמ' 10. זהו הרעיון האמיתי בסיפורים העממיים על עם הארץ המחליף את לוחות השנה בלוחות הברית (ראה: Ch.

השבת, המבוססת על מחזור שבועי, שונה במהותה מקדושת החגים המבוססת על מחזור השנה. כת הבייתוסים טענה שקדושת השבת עדיפה ממצוות החג: אין להקריב קרבן פסח בשבת; אין להניף את העומר בשבת; ועוד. תפישה זו משתלבת היטב בביקורת של מגילת ברית דמשק נגד המחללים שבת על-ידי הקרבת קרבנות.² הבייתוסים יצרו לעצמם לוח נפרד, שאחד הקווים המאפיינים אותו הוא שלעולם לא יחול חג ביום השבת. אולם, דווקא לוח זה הכניס את החגים לתוך מסגרת "שבועית", מכיוון שלפיו יחולו החגים בימים קבועים בשבוע: ראש השנה חל ביום רביעי בשבוע; יום כיפור חל לעולם ביום שישי; חג השבועות חל לעולם ביום ראשון.³ חז"ל הלכו בדרך ביניים: מצד אחד קבעו שהמועדים דוחים את השבת בבית-המקדש, אך מחוץ למקדש נטו לדחות את הסממנים המיוחדים של החגים כדי לשמור על קדושת השבת.

ראשיתם של רוב מועדי ישראל נעוצה בתקופת המקרא. המחקר ההיסטורי על דרכי עיצובם של מועדי ישראל חייב להתחיל, אפוא, מן הבסיס המקראי. אך המקרא עצמו אינו מספק לנו ידיעות מרובות על דרכי חגיגתם בפועל של המועדים בתקופה הנידונה, מעבר למה שנאמר במצוות התורה. מחקר החגים בתקופת המקרא מתבסס, בחלקו הגדול, על מחקר העולם העתיק שמחוץ למקרא, תוך נסיון להסיק ממנו על דרך ההשוואה למה שהתרחש בעולם המקראי. עבודה מקיפה ומסכמת בנושא זה נעשתה במסגרת האנציקלופדיה המקראית, והערכים הרלבנטיים נלקטו והושלמו בסדרת "ספריית האנציקלופדיה המקראית".⁴

לאור האמור, יתחיל מחקרנו ההיסטורי בראשית ימי הבית השני. ובכל זאת, לא יכולנו להתעלם מספרי המקרא של התקופות שקדמו לימי הבית השני, מכיוון שספרים

2 ראה: J. M. Baumgarten, "Halakhic Polemics in New Fragments from Qumran Cave 4", *Biblical Archaeology Today: Proceedings of the International Congress on Biblical Archaeology*, Jerusalem, April 1984, Jerusalem 1985, pp. 390–399. שיפמן הצביע על האפשרות שלפי ברית דמשק גם קרבן החמיי אינו דוחה שבת (ראה שיפמן, קרבנות המגילה, עמ' 220–221).

3 ולחילופין, השבת נתפשה אצל אנשי כת ים המלח לא כיום במחזור שבועי החוזר על עצמו אלא כחלק מן המחזור השנתי. לכן, הם מנו את השבחות לפי סדרן במחזור השנה, וכנראה שאף ייחדו תפילה שונה לכל שבת (ראה: J. M. Baumgarten, "The Counting of the Sabbath in Ancient Sources", *VT*, 16: 1966), pp. 277–286 [idem, *Studies in Qumran Law*, Leiden 1977, pp. 115–123]; L. H. Schiffman, "Merkavah Speculation at Qumran: The 4Q Serekh 'Olat Ha-Shabbat", *Mystics, Philosophers, and Politicians: Essays in Jewish Intellectual History in Honor of Alexander Altmann* [ed. J. Reinharz & D. Swetschinski], Durham N.C. 1982, pp. 15–47). גם יהודי אחיזיה נהגו במחזור קבוע של שבעה שבועות. כל שבת שביעית נקראת אצלם "לגתא סנבת" ו"לשבת כזאת נודעת קדושה מיוחדת" (פיטלוביטש, מסע אל הפלשים, עמ' 72–73). למשמעות ההבחנה בתפישת לוח השנה בין הצדוקים לבין חז"ל ראה: פיש, ספירת העומר.

4 יי ליכט (עורך), מועדי ישראל (ספריית האנציקלופדיה המקראית), ירושלים תשמ"ח. עורך הסידרה, שמואל אחיטוב, מעיר בהקדמתו לכרך שכאן נאלצו להמשיך את התיאור עד ימי המשנה והתלמוד, "ופעמים אף מעבר להם" (עמ' [ה]). לאחרונה הופיע ספרו של ישראל קנהל, מקדש הדממה – עיון ברוכדי היצירה הכוהנית שבתורה, ירושלים תשנ"ג. בפרק מיוחד, "השבת והמועדות בתורת כהונה ובחוקי האסכולה הקדושה" (עמ' 17–48), מנסה המחבר להציג את השינויים שחלו בתפישת החגים בעולם המקראי, תוך ניתוח מקורות התורה בכלי הביקורת המדעית. ספר אחר שמטרתו היא הבנת המסורת המקראית על החגים לפי פשוטו של מקרא, לפי "הפשטות המתחדשים בכל יום", הוא חיבורו של מרדכי ברויאר, פרקי מועדות, ירושלים תשמ"ו.

אלה, ובמיוחד חמשת חומשי התורה, הם המסד לעולמם של חז"ל. ואולם, כדי להבין את התקופה, השתדלנו להתייחס אל המקרא באותה דרך שבה התייחסו אליו חז"ל – המקרא הוא הבסיס המוצהר לתורתם ודבריהם צומחים מן המקרא או נסמכים עליו. לעתים קשה להבחין בין פירושים הנראים כנסיון אמיתי להתמודד עם משמעות המקרא, ודווקא פירושים אלה הם היוצרים הלכות חדשות, לבין פירושים שאחיותם במקרא קלושה, והם, לעתים, מסורות עתיקות מן התורה שבעל-פה, ביניהם הלכה למשה מסיני,⁵ שלא נזכרו בתורה שבכתב.

התקופה הנידונה בחיבורנו מתחילה, אם כן, בראשית ימי הבית השני. כקצה אחרון של התקופה בחרנו בראשית ימי הגאונים, ופרק זמן זה כולל קרוב לאלף שנים. חוקרים העוסקים בהיסטוריה המדינית של עמנו רגילים לחלק תקופה זו לשתיים: תקופת הבית השני, ותקופת המשנה והתלמוד.⁶ אך מבחינת ההיסטוריה הרוחנית של עמנו יש הצדקה לראיית כל פרק הזמן הזה כתקופה אחת. ספרות חז"ל, ספרות התנאים והאמוראים, נוצרה בתקופה זו, ולעתים קרובות קשה לקבוע אם מקור מסוים נוצר בראשית התקופה או בסופה. ספרות זו היא-היא המסד לכל הדיונים על החגים שנוצרו בדורות שלאחר מכן ועד ימינו. בתקופה זו חלו שני שינויים יסודיים בתולדות עמנו: חורבן בית-המקדש, ומעבר המרכז התורני של העם מארץ-ישראל לגולה. אך חז"ל השכילו לעמעם את תחושת היאוש והאבדון שבאו בעקבות החורבן על-ידי העברת טקסים ומצוות שהיו קיימים במקדש לחיי היהודים שבגבולין (תחומי היישוב מחוץ לירושלים). דומה שדווקא בתחומי החגים מרובים המצוות והטקסים שבעיקרם היו מצוות מקדש ולאחר מכן נחשבו כמצוות הנוהגות בכל מקום ובכל זמן.⁷ מכיוון שתקופה זו לא הוכרה כתקופה עצמאית, היא גם לא זכתה לכינוי מיוחד ונאחזנו נציין אותה בכינוי "תקופת חז"ל".⁸

השתמשתי בספרות הבתר-תלמודית כפרשנות לספרות התלמודית. לשם קביעת גבולות כרונולוגיים בפרשנות זו, השתמשתי בכינויים המקובלים בעולם הספרות הרבנית. החכמים שפעלו בפרק הזמן שמסוף תקופת הגאונים ועד סוף המאה הט"ו (גירוש ספרד) נקראים "ראשונים" והחכמים שפעלו בדורות שלאחר מכן ועד ימינו נקראים "אחרונים".⁹ במקומות שונים אף הערתי על התייחסויותיהם של הראשונים ושל

5 כאן אני משתמש במונח זה במשמעות של מסורות קדומות, שהיו קיימות בתקופת המקרא, אך לא בא זכרן במקרא (ראה: תבורי, לקדמות התורה שבעל פה, עמ' 22–29; הנ"ל, ההלכה בהשתלשלותה, עמ' 71–84). ונראה שחז"ל הבינו את הביטוי בצורה שונה (ראה: ש' ספראי, "הלכה למשה מסיני – היסטוריה או תיאולוגיה?", מחקרי תלמוד, א [תש"ן], עמ' 11–38 [=הנ"ל, בימי הבית, עמ' 548–575]).

6 ראה: מ"ד הר, "הפריודיצייה של ימי בית שני ותקופת המשנה והתלמוד", בתוך: גלות אחר גולה: מחקרים בתולדות עם ישראל מוגשים לפרופסור חיים ביינארט, ירושלים תשמ"ח, עמ' 64–74.

7 Z. Safrai, "From the Synagogue to 'Little Temple'", *Tenth World Congress of Jewish Studies*, B/II, Jerusalem 1990, pp. 23–28. על נטייתם של יהודי בכל להשוות את קדושת בית-הכנסת לקדושת המקדש, ראה: גפני, יהודי בכל, עמ' 116.

8 ראה: אורבך, חז"ל, עמ' 1–14.

9 יש שיטות שונות בקביעת הגבול בין "ראשונים" ו"אחרונים" ובחרחי באחת מטעמי נוחיות. ראה: ש"ז הבלין, "על 'החתימה הספרותית' כיסוד החלוקה לתקופות בספרות הרבנית", מחקרים בספרות התלמודית: יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן – ח-ט' בסיון תשל"ח, ירושלים

האחרונים לבעיות שיש להן שורשים תלמודיים, אך לא זו היתה מטרתי העיקרית בספר זה ולכן לא הרביתי לדון בנושאים אלה בגוף הספר. אולם, מפאת חשיבות העניין, שיבצתי בהערות הפניות מרובות לספרות העוסקת בבעיות שהתעוררו בתקופות מאוחרות לתקופת חז"ל.

ספרות הגאונים חייבה התייחסות שונה, מכיוון שדבריהם דברי קבלה. פירוש הדבר הוא, שהרבה מדבריהם באים להם כמסורת מן התקופה התלמודית – מסורת שלא נכללה בגוף התלמוד. על-כן הזכרתי חלק ממסורות הגאונים בתוך התיאור של תקופת חז"ל. "תקופת חז"ל" אינה מורכבת מדברי חז"ל בלבד. עולם זה אינו רק מסכת ספרותית, אלא הוא מסכת החיים של היהודים בתקופה הנידונה. על-כן, השתדלתי להפיק לקחים גם מן הספרות האחרת של התקופה: כתבי פילון ויוספוס, הספרים החיצונים, מגילות ים המלח, התרגום היווני של התורה, ודומיהם. גם ניצלנו, במידת האפשר, עדויות אפיגרפיות על חיי היהודים ואף עדויות של סופרים שאינם בני-ברית.

בעיה מיוחדת בזיקתה לתקופה הנידונה מציגה לפנינו ספרות האגדה. בספרות זו קשה במיוחד לתחום תחומים כרונולוגיים, לעתים גם בדברים המצוטטים בשמם של חכמים מוכרים. ספרות האגדה כוללת בתוכה מסורות עתיקות, הקדומות אף לתקופת התנאים, ליד רעיונות ודרשות מתקופות המאוחרות אף לתקופת האמוראים. אבל, ככל שקשה למצוא בה אחיזות לקביעת הזמנים, כך קביעת הזמן חשובה פחות במסגרת זו, שכן מדובר בספרות המציגה את עולם המחשבה של חז"ל, עולם האידיאות. אם כי נכון הוא שגם בעולם האגדה יש שינויים, הנובעים מהתייחסות לתפישות-עולם משתנות והתמודדות עם רעיונות חדשים,¹⁰ בכל זאת דומה שבסיסו של עולם האגדה היה קיים מראשית ימי עם ישראל. התייחסתי אל כל ספרות האגדה כאל ספרות חז"ל – גם למאוחרים שבהם, כגון במדבר רבה שעריכתה האחרונה היא מיסודו של ר' משה הדרשן. השתדלתי להציג חומר זה תוך עירנות למגבלות הכרוכות בו במחקר היסטורי.

כבר קיימים בעולם ספרים רבים העוסקים במועדי ישראל ומהם אף העוסקים בתיאורים היסטוריים שלהם. ייחודו של ספר זה אמור להיות בנסיון להציג את החגים בצורה מקיפה תוך אחריות מדעית וגישה היסטורית. "אחריות מדעית" כאן פירושה שימוש בכללי הפילולוגיה המקובלים בימינו תוך גישה ביקורתית-היסטורית. כללי הפילולוגיה מחייבים בדיקת נוסח המקורות וזו נעשתה במידת האפשר. מובן הוא שכאשר השתמשתי במקורות שיש להם מהדורות מדעיות – הם נבדקו לפי אותן מהדורות. אך לחלק נכבד מן הספרות התלמודית אין עדיין מהדורות מדעיות. בדרך כלל, בנושאים שעסקתי בהם כאן, לא ראיתי לנכון לבדוק כל טקסט על-פי כל כתבי-היד שלו, שכן המאמץ הכרוך בכך הוא מרובה והתועלת, לפי הערכתי, מעטה. לכן, ייתכנו שינויים בפרטים עם הופעת מהדורות מדעיות חדשות ושיטות חדשות בהבנת דרכי מסירת המקורות.

מתוך "גישה היסטורית" ניסיתי להבחין בין המקורות הקדומים לבין המקורות המאוחרים, ובין מקורות ארץ-ישראליים לבין מקורות ממרכזים אחרים (בעיקר בבל).

תשמ"ד, עמ' 154, הערה 35; י"י יובל, "ראשונים ואחרונים, Antiqui et Moderni (תודעת הזמן ותודעה עצמית באשכנז)", ציון, נו (תשנ"ב), עמ' 369–394.

10 לדיון רחב בבעיות המחקר בספרות האגדה ותולדות מחקר זה ראה: אורבך, שם; פונקל, שאלות הרמנוטיות.

כדי להתוות את השינויים שחלו בדרכי שמירת החגים מראשית התקופה עד סופה, ביישובים היהודיים השונים. התייחסתי ל"שינויים" ונמנעתי מלהשתמש כאן בביטוי "התפתחות" משום שיש בביטוי האחרון משמעות שיפוטית לגבי טיב השינויים. אנחנו מבינים, בדרך כלל, שדבר שהתפתח הוא יותר טוב משהיה במצבו הקודם. עצם הרעיון שההלכה משתנית מדור לדור אינו חדש וכבר תנאים ואמוראים הצביעו על שינויים שחלו בזמניהם ולפני זמניהם, וכן עשו חכמי התורה בכל הדורות. אלא שחכמי התורה לא ניסו לתת דין וחשבון לעצמם אם יש לראות בשינויים אלה "התפתחויות". יש היבט נוסף למשמעות הביטוי "התפתחות" והוא שהשינויים שחלו בדבר היו גלומים בו מראשית בריאתו ובמשך הזמן גדלו והתרחבו. אך גם משמעות זו אינה נכונה תמיד לגבי השינויים שחלו בעולם ההלכה, ויש גם שינויים שהביאו להתרחקות מן המקורות, לפעמים בעקבות השפעות חיצוניות.

מתוך הגישה ההיסטורית, השתדלתי לצטט תמיד את המקור הקדום ביותר. סדר המקורות לעניין זה הוא: מדרשי הלכה, משנה ותוספתא, התלמוד הירושלמי והתלמוד הבבלי. אמנם, לא בכל מקום ברור הוא שהמובאה שהבאתי היא הקדומה ביותר. במיוחד יש לציין שלא כל דבר שבמדרשי הלכה הוא קדום למשנה, ויש אף מקומות שברור שמדרשי הלכה שאבו מן המשנה והתוספתא. כמו כן מובן שהרבה חומר שבירושלמי הוא בן זמנו של מקבילותיו הבבליות, ולעתים הוא אף מאוחר לחומר הבבלי. במיוחד יש לציין את בעיית המקורות שהובאו בשני התלמודים המכונים "ברייתות" (ובצורת היחיד: ברייתא). משמעות השם "ברייתא" היא שמקור זה הוא "חיצוני" למשנה ורבות מן הברייתות הן חומר תנאי שנשאר מחוץ למשנה. אך יש ברייתות רבות שנוצרו בתקופת האמוראים, הן בארץ-ישראל והן בבבל, ואף רבות מן הברייתות הקדומות זכו לעיבוד המשקף את תפישותיהם של אמוראי ארץ-ישראל ואמוראי בבל. על-כן, כשאנו מצטטים "ברייתא תלמודית" או "ברייתא בבלית", משקף הציון ספקנות מסוימת לגבי עתיקות הדברים שהובאו בברייתא. למרות הרצון להביא את המקור הקדום ביותר, סיתי מכלל זה, לעתים, משום שיקולים של בהירות ודרך הצגת הדברים.

השתמשתי במהדורות המדעיות המקובלות, ובמקום שמהדורות אלה מציינות את המקבילות, לא טרחת להכניס את כל מראי המקומות לחיבורנו זה. סמכתי על המעיין, הרוצה לבדוק את המקבילות, שימצא אותן בעזרת המהדורות המדעיות. אף שיקול זה הנחה אותי, לפעמים, בבחירת המקור למובאות. לדוגמה, כשמקור מסוים מצוי גם בפסיקתא דרב כהנא וגם בויקרא רבה, ציינתי, בדרך כלל, את המקום לפי הפסיקתא דרב כהנא – לא משום שיש בזה הכרעה שפסיקתא דרב כהנא הוא קדום יותר, אלא משום שהמהדורה המדעית של הספר מאוחרת יותר, ולכן יקל על המעיין למצוא את מירב המקבילות.

בגלל אופי הספר, לא הקפדתי לתת מובאות מדויקות כאשר חששתי שהדבר יביא לפני הקורא המשכיל, שאינו אמן על לשון הספרות התלמודית, צורות לשון שאינו רגיל בהן, או אפילו ראשי-תיבות שאינם שגורים. כן נהגתי, לעתים, לתרגם קטעים ארמיים לעברית. העתקתי את שם הויה, בדרך כלל, באות ה' כמקובל בספרות העברית זה דורות.

מודה אני לכל אלה שעזרו לי ועודדו אותי במשך השנים שבהן עסקתי בכתיבת הספר. ראשון המעוררים היה פרופ' יעקב זוסמן שאתו שוחחתי רבות על המתודה המחקרית של

ספר זה. מודה אני לפרופ' משה דוד הר ולפרופ' ישראל תא-שמע, שקראו פרקים שונים של העבודה ודנו אתי בבעיות המתודיות. תודה מיוחדת לידידי פרופ' דניאל שפרבר, ולאחי הרב בנימין תבורי, שקראו פרקים רבים מן הספר והעירו לי הערות רבות. אזכיר כאן את פרופ' אפרים אלימלך אורבך ז"ל, שהיה בין המייסדים של מפעל "יד לתלמוד" ושעודד אותי לקבל על עצמי את משימת חיבור ספר זה במסגרת המפעל, ואת ידידי, מנחם רובין ז"ל, שקרא את רוב הספר והאיר לי הארות רבות תוך הפניית תשומת לבי לספרות עשירה בסוגיות שבהן עסקתי בספר זה. פרופ' יצחק דב גילת [ז"ל]¹¹ הדריכני בדרכי הביקורת המדעית מהתחלת לימודי האקדמיים, ואף כאן נתונה לו תודתי. שלומית כהן קראה מהדורה אחת של הספר בכתבי-יד ותרמה רבות לשיפור הסגנון. ברכה מיוחדת למר ישראל חזני, שערך את הספר מבחינה לשונית, העיר לי על כמה מקומות שהיו טעונים הבהרה ויתר דיוק, והפנה את תשומת לבי למספר דברים שנעלמו ממני. גברת שרה המר עברה על חלק גדול מכתב-היד בעיניה החדות והעירה לי על מספר דברים הטעונים תיקון. גברת הדס אברבנאל התקינה את המפתחות ביסודיות ובמקצועיות.

שמח אני להצטרף לרשימה הארוכה של מחברים המודים למר דן בנוביץ, מנהל הוצאת מאגנס, על אדיבותו, יעילותו ומסירותו להוצאת הספר. תודה לכל אלה שנתנו רשות להשתמש בצילומים לצורך הספר: לד"ר מנשה הראל עבור המפה המציגה את תחנות המשואות; לפרופ' יהודה פליקס עבור התמונות של צמחי המרור; לחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה עבור הצילומים ממגילת המקדש; לד"ר צבי רון עבור צילומי סוכות הרועים; למר יהודה מוצפי עבור צילום אוסף השופרות שלו; ולמוזיאון ישראל עבור הצילום מתוך מגילת אסתר. ולאחרון מן החביבים, מודה אני לרב פרופ' עמנואל רקמן, שעודד אותי בהוצאת ספר זה לאור וסייע בידי סיוע שיש בו ממש. לבסוף, ברכה מיוחדת לרעייתי, מנב"ת, שעמדה לימיני במשך כל השנים שעסקתי בספר ועודדה אותי רבות. אלמלא עידודה, לא הייתי זוכה לסיים את הספר. שלי ושלכם, שלה.

עם המהדורה השנייה

אני שמח לציין שבע"ה זכה הספר להתקבל יפה ובפחות משנה אזלה המהדורה הראשונה. אני מודה לחברים המרובים שהפנו את תשומת לבי לדברים הטעונים תיקון ושיפור. ביניהם אציין (לפי סדר אלפביתי) את ד"ר מאיר בר-אילן, ר' אליהו גרינצייג, מר יעקב מאיר, פרופ' חיים מיליקובסקי, הרב נחום נריה, הרב יהודה שביב, פרופ' צבי אריה שטיינפלד ומר אברהם שליון. במהדורה זאת שיניתי את הטקסט במקומות שהתברר שהיה מקום לטעות בהבנת הדברים ותיקנתי מספר טעויות דפוס.

עם המהדורה השלישית

עברו חמש שנים מהופעתו הראשונה של הספר ונצטברו אצלי תיקונים והוספות לספר. במיוחד מודה אני לאחי, הרב בנימין תבורי, ר"מ בישיבת הר עציון, שהעיר את תשומת לבי לדברים רבים הטעונים תיקון. אני מודה למר דן בנוביץ, מנהל מאגנס, שאפשר לי לתקן עוד מספר טעויות בגוף הספר ולהוסיף את התיקונים וההשלמות בסוף הספר, בעמ' 447-464. ניסיתי להודות לכל אחד שהעיר לי על דבר הצריך תיקון במקום המתאים ואודה לקוראים שיעירו על דברים נוספים הטעונים תיקון.

11 על דרכו המדעית ראה: "תבורי, ואלה תולדות יצחק – קיום לדמותו ולפועלו של פרופ' יצחק דב גילת ז"ל", מדעי היהדות, 38 (תשנ"ח), עמ' 333-341.